
Afscheid van de neoliberale burger en zijn overheid

KNAW colloquium, 15 maart 2021

Margo Trappenburg

Lang geleden, in de verre jaren 60, werd ik door mijn ouders, de school en de dominee gereformeerd opgevoed. Ik heb daar destijds veel kritiek op gehad, maar achteraf gezien zijn er ook dingen waar ik blij mee ben. Ik herken verwijzingen naar Bijbelse verhalen in kunst en literatuur. Ik kan een vol uur stilzitten op een houten bank en ik kan werken uit louter plichtsbesef, gewoon omdat het nu eenmaal moet. Dat laatste is een niet te onderschatten voordeel, in deze coronatijd, waarin werk bestaat uit een eindeloze reeks online colleges, voor studenten die er steeds verdrietiger bij zitten.

Vanaf de jaren 80 ben ik, net als velen van u, als burger opgevoed door de overheid, in de neoliberale beginselen, door achtereenvolgende kabinetten Van Agt, Lubbers, Kok, Balkenende en Rutte. Ook op die opvoeding heb ik als universitair onderzoeker veel kritiek gehad. Ik analyseerde de kwalijke kanten van marktwerking in de zorg, ik wees erop dat veel patiënten minder mondig zijn dan de overheid dacht, ik schreef over kwetsbare, lichamelijk of verstandelijk beperkte burgers, en overbelaste mantelzorgers die deze kwetsbare burgers moesten verzorgen. Ik sta daar allemaal nog steeds achter.

Niettemin realiseer ik me nu, nu al onze principes ter discussie staan als gevolg van de coronacrisis, nu we volgens onze liberale premier in een diep socialistisch land leven, nu het Centraal Planbureau signaleert dat alle politieke partijen naar links zijn opgeschoven, dat er toch ook mooie kanten zaten aan de neoliberale opvoeding. Voordat we die hele opvoeding inruilen voor nieuwe beginselen wil ik daarom in dit praatje de vier basisbeginselen van de neoliberale opvoeding met u doornemen, om te kijken of we daar toch niet iets van willen behouden. Ik heb daarvoor de regeringsverklaringen vanaf het kabinet Van Agt tot aan Rutte III nog eens doorgenomen en als ik in dit verhaal citeer, komen de citaten meestal daar uit.

1

Het eerste basisbeginsel van de neoliberale opvoeding luidt, in de woorden van het kabinet Kok I: “Werk, werk, werk”. Van Lubbers tot en met Rutte is er ingezet op verhoging van de arbeidsproductiviteit: oud, psychisch kwetsbaar, alleenstaand ouder, arbeidsongeschikt, of door langdurige werkloosheid vervreemd van de arbeidsmarkt: iedereen moest aan een baan. Werk was goed voor mensen. Werk is belangrijker dan inkomen, aldus de regeringsverklaring van het eerste kabinet Lubbers. Het kabinet Lubbers II kondigt aan dat het “de werkloze mens als het ware gaat opzoeken”. In 1990 houdt Lubbers een beroemd geworden toespraak bij de opening van het academisch jaar in Nijmegen.¹ Hij zegt daar: “Als men de statistieken van arbeidsongeschiktheid, ziekteverzuim, drop-outs en daaraan gerelateerde werkloosheid in ons land bestudeert, moet men erkennen dat ons land ziek is” en vervolgens kondigt hij aan dat hij zal aftreden als het aantal arbeidsongeschikten tot 1 miljoen stijgt. Het tweede kabinet Kok zette in op doorstroombanen om langdurig werklozen aan het werk te helpen. Het kabinet Balkenende I wilde “alles op alles zetten om ervoor te zorgen dat mensen arbeidsgeschikt blijven” door “tijdige aandacht bij slepend ziekteverzuim”. En het kabinet Balkenende IV vindt het “van het grootste belang dat vrouwen, nieuwkomers, ouderen en gedeeltelijk arbeidsgeschikten gaan participeren op de arbeidsmarkt.” Rutte I voegt daar de gepensioneerden en de jong gehandicapten aan toe: de AOW leeftijd ging

omhoog en jong gehandicapten moesten uit de Wajong en aan het werk, bij voorkeur bij een gewone baas, dus niet in een sociale werkplaats. Vanaf eind jaren 70 is het adagium in Nederland: ziek, zwak, misselijk? Toch aan het werk.

Sinds corona waait er een andere wind. Wie een zuchtje of kriebeltje voelt opkomen moet tegenwoordig meteen thuisblijven en goed uitzieken. Talloze mensen zijn veroordeeld tot een bestaan als uitkeringsgerechtigde en dat is geen probleem. Daar hebben we regelingen voor: de TOZO (tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandig ondernemers), de opeenvolgende steunpakketten van de NOW (noodmaatregel overbrugging werkgelegenheid), de Tegemoetkoming Vaste Lasten, de eenmalige opslag Horeca en Vaste Lasten en de voorraadsubsidie Gesloten Detailhandel. Met een uitkering thuiszitten is uit virologisch oogpunt alleen maar verstandig.

2

Het tweede basisbeginsel heeft betrekking op de overheidsfinanciën. Daar moesten we, van Van Agt tot Lubbers tot Kok tot Balkenende, ja tot en met Rutte II, voorzichtig mee zijn. Van Agt en Lubbers pleitten voor een “versobering in het uitgavenbeleid”. “Ombuigingen” waren noodzakelijk. Het kabinet Kok I rekende het tot zijn plicht “om sober en zorgvuldig met het geld van de belasting- en premiebetaler om te gaan”. Dat was noodzakelijk vanwege de “rentabiliteit van het bedrijfsleven”², maar dat was niet de enige reden. Het kabinet Balkenende I wil “de welvaart en het welzijn van onze samenleving veilig stellen, ook voor onze kinderen en kleinkinderen.” Het wil jongeren niet opzadelen met onverantwoorde lasten. Rutte I legt uit dat de tijd van “vetrandjes” achter ons ligt. “Het is onze gezamenlijke plicht om [het overheidstekort] terug te dringen en niet door te schuiven naar volgende generaties.” Vooral de zorgkosten zijn een probleem en daarom gaat Rutte II “overbehandeling, overcapaciteit en verspilling te lijf.”

Tegenwoordig is dit allemaal anders. De corona-crisis heeft alle politieke partijen geleerd dat verspilling en overcapaciteit onze redding kunnen zijn in barre tijden: van mondkapjes, tot sneltesten, IC bedden, vaccins en personeel: hadden we maar wat meer reservecapaciteit gehad, zo menen politici nu, in hun verkiezingsprogramma’s.

De minister van Financiën legt uit dat hij hele diepe zakken heeft waar we echt álles mee kunnen betalen. Economen schrijven in de krant dat de hoogte van de staatsschuld er niet meer toe doet; andere landen hebben een staatsschuld van 240 procent van hun nationaal product en niemand maakt zich daar druk over.³ In zijn recente boek *Ontwaak!* betoogt financieel geograaf Ewald Engelen dat we 40 jaar lang een economische doctrine hebben gevolgd die op drijfzand berust.⁴

Ik moest denken aan wijlen mijn schoonmoeder. Toen haar gereformeerde kerk afscheid nam van strenge ideeën over de zondagsrust was ze niet opgelucht maar vooral kwáád: waarom had men haar tientallen jaren opgescheept met strenge regels die achteraf gezien blijkbaar onzinnig waren?

Ik denk niet dat we het strenge begrotingsbeleid van Van Agt tot Rutte II erg zullen missen, maar wel de gedachte erachter. De zuinigheid berustte voor een deel op intergenerationele solidariteit: het was oneerlijk om jonge mensen op te zadelen met een enorme schuldenberg. Het werk-werk-werk principe had gedeeltelijk dezelfde achtergrond: de pensioenleeftijd moest omhoog, uit solidariteit met jonge generaties. Waar werk-werk-werk botste met de belangen van jonge generaties kregen die laatste voorrang. In de jaren 80 werd ingezet op herverdeling van werk; ouderen werden aangemoedigd de arbeidsmarkt te verlaten om plaats te maken voor jongeren; zij moesten perspectief hebben, er mocht geen generatie voor de arbeidsmarkt verloren gaan.

Deze vanzelfsprekende gerichtheid op jonge mensen staat in schril contrast met het huidige coronabeleid. Ouderen van nu hoeven van de regering niet solidair te zijn met jongeren; het omgekeerde is het geval. Jongeren moeten hun leven uitstellen, derderangs onderwijs volgen en hun werkende bestaan beginnen met werkloosheid en een hoge staatsschuld, om ouderen te beschermen tegen een ziekte die voor de meeste jongeren niet bedreigend is. Die jongeren krijgen daar zelf helemaal niets voor terug; het lijkt een soort ontgroeningssolidariteit. Ouderen doen jongeren pijn en die jongeren mogen op hun beurt jongere generaties pijn doen als zij eenmaal zestig of tachtig zijn.

3

Het derde basisbeginsel was maatwerk in de zorg. In de paternalistische jaren 50 was het gezag van artsen heel groot. De dokter vertelde je wat je mankeerde, en wat je kon doen om daar weer af te komen: een operatie ondergaan, medicijnen slikken, je leefgewoonten aanpassen. Patiënten moesten gewoon doen wat hen werd opgedragen. Dit is vanaf eind jaren zestig geleidelijk veranderd en sinds de jaren 80 heeft overheidsbeleid daarbij een belangrijke rol gespeeld. Patiënten mochten het oordeel van hun artsen voortaan ter discussie stellen. Ze mochten een 'second opinion' vragen. Er werd gepleit voor een ideaal dat in de vakliteratuur 'shared decision-making' werd genoemd. Daarin besluiten arts en patiënt gezamenlijk over de toestand van de patiënt en de mogelijke behandeling daarvan. In die afweging mochten andere dan medische factoren een belangrijke rol spelen. Patiënten konden een behandeling weigeren vanwege de bijeffecten. Ze konden besluiten dat zij de rest van hun leven liever niet wilden besteden aan medische toestanden. Andere dingen zijn soms belangrijker dan je gezondheid: tijd met je dierbaren bijvoorbeeld, maar ook genieten van het leven met lekker eten, drank, riskante sporten of stressvol werk. Gezondheid is niet het enige. Met de emancipatie van de patiënt werd ook duidelijk dat patiënten verschillend zijn en dat het dus raadzaam is om maatwerk te hanteren en behandelingen te individualiseren.⁵

Ook het maatwerkprincipe is gesneuveld in het coronabeleid. Ouderen in verpleeghuizen moesten verplicht kiezen voor hun medische toestand in engere zin: ze mochten niet aangeven dat ze hun laatste maanden of jaren liever zouden besteden aan contact met hun dierbaren en dat ze het covid-risico daarbij op de koop toe wilden nemen. Jongeren mogen al helemaal geen eigen afwegingen meer maken: hun onderwijs, hun sportcarrières, hun liefdesleven, hun sociale leven, alles is van overheidswege ondergeschikt verklaard aan het medisch belang van andere mensen. Maatwerk en keuzevrijheid zijn niet meer aan de orde.

4

Ten slotte was er het principe van het burgerinitiatief. Het kabinet Van Agt I bepleitte in 1977 dat je mensen ernstig moest nemen en niet moest verkinderlijken door hen elk probleem uit handen te nemen. Onder Lubbers I heette het dat we bureaucrativering en professionalisering tegen moesten gaan. Vrijwilligerswerk en eigen initiatieven van burgers moesten worden gestimuleerd. Sinds 2015 (Rutte II) zijn veel zorg- en andere voorzieningen gedecentraliseerd naar gemeenten en daarbij werd nadrukkelijk de hoop uitgesproken dat burgers in die gemeenten taken van de overheid over zouden nemen. Er zijn vrijwilligersbusjes gekomen ter vervanging van regulier openbaar vervoer. Burgers namen speeltuintjes en buurthuizen over van de gemeente. Burgers adopteerden vuilnisbakken in gemeenten waar de stadsreiniging gaten liet vallen. Burgerinitiatieven moesten worden geholpen en gefaciliteerd en menige gemeenteambtenaar moest op cursus om te leren hoe je dat het best kon doen.

Collega's van mij doen onderzoek naar burgerinitiatieven en probeerden te achterhalen hoe het met hen gaat in corona tijd. Het beeld was niet bemoedigend. Het initiëren en continueren van een

burgerinitiatief vraagt veel van burgers. In coronatijd is de boodschap van de overheid dat de meest sociale burger thuis op de bank zit en Netflix kijkt. Dan kan hij of zij in elk geval niemand besmetten. Dit heeft ertoe geleid, zo zagen mijn collega's, dat veel burgerinitiatieven de handdoek in de ring hebben gegooid of een vrijwel slapend bestaan leiden. Initiatiefnemers zijn moe van het thuisonderwijs en het online werken en hebben geen fut om ook nog eens online door te gaan met hun vrijwilligerswerk voor een groene buurt of de integratie van nieuwkomers. Of ze willen wel, maar de gemeente heeft met strenge coronabeperkingen alle goede werken onmogelijk gemaakt. Een overheid die uitdraagt dat de beste burger zo min mogelijk onderneemt, om ieder risico uit te sluiten, maakt veel inzet en enthousiasme kapot.⁶

Ik zei al: ik ben altijd kritisch geweest op de neoliberale overheid, maar nu we er afscheid van nemen zie ik ook de mooie kanten. Het vanzelfsprekende arbeidsethos; niet piepen en zeuren, kijken wat je nog wel kan en dan hup naar de baas. De solidariteit met jonge en komende generaties die aan de basis lag van de – vaak veel te grove – bezuinigingen. De vrijheid om per persoon zelf te bepalen wat belangrijk was in de zorg. De waardering voor burgers met plannen die zich actief wilden inzetten voor de publieke zaak.

De neoliberale burger en zijn overheid. Ik ga ze nog missen.

¹ NRC 5-9-1990.

² Regeringsverklaring Van Agt III.

³ Alfred Kleinknecht, Het is heus niet erg als we wat meer op de pof leven. Dankzij Europa kunnen we een hoge staatsschuld best aan, De Volkskrant, 11-3-2021, p. 28.

⁴ Ewald Engelen, Ontwaak! Kom uit uw neoliberale sluimer, Atheneum – Polak & Van Genneep, Amsterdam 2021.

⁵ In de regeringsverklaring van het kabinet Kok II bijvoorbeeld, wordt een persoonsgebonden budget geïntroduceerd, waarmee thuiswonende patiënten naar eigen voorkeur zorg en hulp kunnen inkopen. Wie toch is aangewezen op een instelling heeft volgens Kok II (we zitten dan halfweg de jaren negentig) ook recht op maatwerk. Ook het aanbod in instellingen zou moeten worden afgestemd op de behoeften van de patiënt.

⁶ https://coronapapers.nl/uploads/media_item/media_item/154/10/UvH-Burgerinitiatief-ten-tijde-van-corona-1614290273.pdf